

ДЕНИС ШАТАЛОВ. УЯВЛЕННЯ ПРО КОЗАЦЬКУ ЗОВНІШНІСТЬ КІНЦЯ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТ.: ТЕКСТИ, ГРАФІКА ТА ПОВСЯКДЕННІ УЯВЛЕННЯ. ЧАСТИНА 1. ГЕТЬМАНЩИНА

25 July 2017

Спомини князя Петра Андреевича Вяземського про 1812-й рік містять доволі цікавий епізод, пов'язаний з військовим одностроєм. З початком війни князь вступив до ополченського "Московського казачьего полка", сформованого графом М. А. Дмитрієвим-Мамоновим. У 1868 році літератор згадував:

Смолоду был я довольно старообразен, и казацкий мундир и военная выправка были, вероятно, очень мне не к лицу. Когда Граф Лев Кириллович Разумовский, приятель отца моего..., в первый раз встретил меня в моём новом наряде, он говорил, что я напоминаю ему старых казаков, которых он у гетмана, отца своего, видел в Батурине¹.

Козак та обер-офіцер Московського козачого графа Дмитрія Мамонова полку. (Висковатов А. В. Историческое описание одежды и вооружения Российских войск, составленное по Высочайшему повелению. – СПб. : Военная тип., 1860. – Ч. 18. – Ил. №2530).

Однак, схоже, подібні асоціації виникли тільки у сина останнього гетьмана. Під час Бородінського бою П. А. Вяземського двічі приймали за ворога:

Мой казацкий мундир Мамоновского полка, впрочем, не совсем казацкий, был неизвестен в армии. Он состоял из синего чекменя с голубыми обшлагами. На голове был большой кивер с высоким султаном, обтянутый медвежьим мехом. ...были мы с Милорадовичем на батарее, действовавшей в полном разгаре. Тут подъехал ко мне незнакомый офицер и сказал, что кивер мой может сыграть надо мной плохую шутку. «Сейчас», – продолжал он, – остановил я летевшего на вас казака, который говорил мне: «Посмотрите, ваше благородие, куда врезался проклятый француз!»².

Після заміни ківера на фуражку, у П. А. Вяземському все-таки ще раз «впізнали» француза:

Во время сражения, разнесся слух у нас, что взят был в плен Мюрат; но после оказалось, что принят был за него генерал Бонами. Не помню, с кем ехал я рядом: мой спутник спросил ехавшего к нам навстречу офицера, знает-ли он, что Мюрат взят в плен? – «Знаю», отвечал тот.

«А это кого ты ведешь?» спросил он про меня³.

Звісно, за півсторіччя Л. К. Розумовський міг і підзабути вигляд гетьманських сердюків, а під час битви у невідомій формі природніше побачити ворожу, ніж ідентифікувати у ній зразок українського строю 50-ти річної давнини. До того ж, більшість воїнів російської армії, очевидно, малоросійський козакий мундир ніколи не бачила. Не бачила і не уявляла, як мав виглядати однострій козаків Гетьманщини.

На сьогодні думка про те, що сучасний візуальний образ українських козаків оформився у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. і є продуктом «віднайдення традиції» сприймається фактично беззаперечно. Разом тим, як науковці, так і практики-реконструктори, наголошують на тому, що цей образ дуже мало відповідає реальним обставинам козацького буття. Тож, цікавою проблемою є процес формування уявлень про зовнішній вигляд українських козаків. Особливе місце у ньому займає період другої половини XVIII – першої половини XIX ст. – час трансформації у суспільній думці козацтва від живого явища до історичного образу.

Дана розвідка є спробою відтворення уявлень про зовнішній вигляд представників різних гілок українського козацтва у російськомовному інтелектуальному просторі кінця XVIII – першої половини XIX ст. Разом із тим, це текст не тільки про уявлення щодо козацької зовнішності, але й про історіографію та механізми трансляції інформації, як у тогочасному науковому полі, так і при взаємодії наукового та художнього дискурсів. Окрема проблема, якої торкаюсь – взаємодія текстових та візуальних презентацій.

Загалом, тему козацького одягу та зовнішності важко визнати за вичерпно розкрити в історіографії. Більшість праць присвячено Лівобережному козацтву. Найбільш ґрунтовною з-поміж них є дисертаційне дослідження Є. Славутича «Військовий костюм в Гетьманщині», у якому автором охоплено період 1648–1783 рр.⁴. Сюжет щодо барви гетьманського найманого війська у 1669–1726 рр. присутній у праці О. Сокирка; текст супроводжено авторськими графічними реконструкціями⁵. І. Дзись реконструював вигляд реєстровців часів битви під Берестечком⁶. Однак, на сьогодні найбільш детальними графічними презентаціями вигляду козацької піхоти та гетьманських найманців XVII – початку XVIII ст. можна вважати роботи С. Шаменкова. Ними автор ілюструє в першу чергу власні дослідження щодо вбрання українського козацтва XVI–XVIII ст.⁷. Одягу слобідських полків присвячено розвідку Я. Тинченка, яку супроводжують реконструкції С. Шаменкова⁸.

Запорозький костюм вивчається менш інтенсивно. Схоже що до сьогодні найбільш ґрунтовне дослідження його представлено у відповідному розділі «Історії запорізьких козаків» Д. І. Яворницького⁹. Зараз в історіографії присутні хіба що спроби розгляду окремих питань історії запорозького вбрання, зокрема, до вивчення верхнього одягу запорожців у першій половині XVII ст. звернувся Т. Ковалець¹⁰.

Характеристику джерельної бази варто розпочати з того спостереження, що у текстах кінця XVIII – першої половини XIX ст., зрештою як і у пізніших, опис одягу є скоріше виключенням, ніж нормою (звісно, якщо мова не йде про уніформологічні праці та регламентуючі документи). Одяг є частиною повсякдення, тож не вимагає спеціальної уваги та фіксації – за виключенням ситуації, коли конкретні його предмети чимось дуже вирізняються від звичних або є важливими для автора тексту. Відносно часто опис одягу присутній у художніх творах – оскільки автори вдавалися до опису зовнішності своїх персонажів. Тож, основою джерельної бази даної розвідки стали дві групи текстів. Перша – це історичні та описові твори кінця XVIII – першої половини XIX ст., які містять невеликі сюжети щодо зовнішнього вигляду козаків Гетьманщини у середині XVIII ст. Осібно місце серед них займають праці А. В. Вісковатова та Н. М. Сементовського, які присвячено безпосередньо питанням уніформології. Друга група текстів – це художні твори цього ж періоду, які містять описи зовнішнього вигляду українських козаків. Третьою групою джерел є ілюстрації, які супроводжували тексти.

Найбільш раннім твором, в якому трапляємо на цілісний опис козацького однострою Гетьманщини є «Изъявление настоящего образа правления Малья России» авторства Олександра Андрійовича Безбородька. Цей текст було видано В. Г. Рубаном разом із редакційною ним «Краткой летописью Малья России» у 1777 р. Отже, вигляд козаків, О. А. Безбородько описував як очевидець:

Необходимое Козаков одяжение и ополчение состоит в мундире: в Малороссийском кафтане сукна синяго с красными лацканами и обшлагами, в полукафтане белом, штанах белых суконных, сапогах с привинченными шпорами, шапке по цвету полковому, сабле, карабине и пике и в доброй лошади с прибором... Подпомошники мундира не имеют, но носят простую одежду, сабли и ружье старое с починкою, и лошади хуже и дешевле¹¹.

Як бачимо, по-перше, козаки описані як кавалеристи, з відповідною амуніцією. По-друге – зазначено відсутність уніформи у підпомічників. По-третє – до козаків при описі не включено старшину.

Цей же текст ще раз дослівно було відтворено через одинадцять років – у географічному словнику Л. М. Максимовича¹². Серед правок можна зауважити лише заміну теперішнього часу у викладі О. А. Безбородька на минулий.

Наступним за хронологією твором, який містить сюжет із виглядом козацького однострою, є «Черниговского наместничества топографическое описание» О. Ф. Шафонського. Текст було укладено у 1786 р. на основі матеріалів, зібраних у 1783–1784 рр., але надруковано його було, зусиллями М. Судієнка, лише через 65 років. Однак, до публікації цей твір був добре відомим малоросійським антикваріям та активно ними використовувався. Як зазначив у 1851 р. видавець, до рукопису було долучено й зображення малоросійського одягу. Але, через те що вони вже двічі публікувалися (з творами Д. Н. Бантиша-Каменського та О. І. Рігельмана), він вирішив не наводити їх у даній публікації¹³.

О. Ф. Шафонський навів доволі детальний опис статусу підпомічників та виборних козаків, після чого подав відомості щодо їх вигляду:

До 1763 года, выборные козаки не во всех полках имели одинакий мундир, по в сем году последний Гетман, Генерал-Фельдмаршал Граф Кирилл Григорьевич Разумовский, определил, оный везде одного цвета и одного польского недлинного покроя: верхний суконный жупан, темносиний с красными отворотами, красными кругленькими польскими обшлагами, а по краям на полах и внизу красного сукна узенькая опушка; полукафтанье белое суконные и штаны бельеге суконные польские. Жупан и полукафтанье были длиною по колена; кушак красный штатетовый; шапка польская низкая, во всяком полку разного цвета, с черным овчинным околышком; плащи синие; ружья и сабли гусарския, пики и седла козацкия. Многие Старшины Генеральныя и другие, и сам Гетман, носили того ж цвета немецкие мундиры, а именно: кафтан синий с красными круглыми обшлагами, с желтыми на стороне с пуговицами, на полах по обеим сторонах желтыя пуговицы, красны воротник; камзол и нижнее платье белаго сукна; шпага конная офицерская¹⁴.

Далі, через абзац, О. Ф. Шафонський повідомляв: «Подпомошники не носили мундира, однако были также почти вооружены, как и выборные»¹⁵.

Окремий параграф автор присвятив спеціальним формуванням часів Гетьманщини. Охочекомонні або ж компанійські полки «в зеленых козацких мундирах ходили»; гетьманська «Команда у Надворной Корогвы» при Розумовському отримала «гусарские зеленые мундиры». У Жолдацькій роті «носили козацкие мундиры: верхний темносиний с красными отворотами, красные полукафтанья»¹⁶.

У 1799 р. вийшла друком четверта частина російського перекладу «Описания всех в Российском государстве обитающих народов» І.Г. Георгі. Її перекладачем М. І. Антоновським до оригінального тексту, серед іншого, була долучена «История о Малой России». У якості цієї «Истории» М. І. Антоновський подав «Летопись» В. Г. Рубана та «Изъяснение» О. А. Безбородька, запозичивши їхні тексти через посередництво словника Л. М. Максимовіча¹⁷. Втім, М. І. Антоновський також зробив невеликі правки. Вони добре помітні якраз у сюжеті з описом уніформи:

Одеяние военное Козачье было мундир, состоящей из Польскаго; но только покороче, кафтана, сукна синяго с красными лацкенами и абшлагами, из полукафтаны белаго сукна, из белых суконных широких штанов; полусапоги черные с привинченными шпорами; шапка с черным околышем из овчинок, шириною в ладонь, или узеньким в палец набитым, с верхушкою суконною того цвета и образца, какой в котором полку назначен был; ибо одними только шапками различался полк от другаго; вооружение их состояло в сабле, карабине, патроннице на перевязе чрез плечо, пике длинной и паре пистолетов чрез плечо в нарочитой сумке. Каждый Козак имел собственную свою добрую лошадь с Козачьим седлом и чапраком, какие в котором полку были назначены¹⁸.

Куди більш суттєво було відкориговано сюжет про підпомічників:

Подпомощники не были обязаны иметь описанный мундир, а ходили в обыкновенной простой одежде Малороссийской, которая есть смесь Польской и Татарской, и состоит из сермяжнаго, или чернаго суконнаго, или белаго кафтана, летом, а зимою из нагольнаго длиннаго тулупа; при нарядах однакож внутренних, яко для препровождения казны и прочих дел, надавали они на себя сабли и старые закомплектные карабины с патронницами, и брали пики, езжали верхом, но на лошадях похуже и дешевле, как у Выборных¹⁹.

Отже, як бачимо, і це джерело пропонувало читачам уявлення про козацький вигляд після реформи 1763 р. Тут, також, вже є спроба «вдягнути» підпомічників у подобу уніформи.

Цього, можна сказати традиційного, сюжету із описом реформи 1763 р. не містить «История Русов». Втім, даний текст має певну специфіку при використанні у якості джерела з історії уявлень. До сьогодні, не зважаючи на численні спроби, так достеменно й невідомі ні автор цього трактату, ні дата його написання, яка визначається відтинком кінця XVIII – 20-ми рр. XIX ст. Зате, він містить унікальну інформацію щодо козацького однострою. Зокрема, описуючі урочистості під час візиту до Малоросії імператриці Єлизавети II у 1744 р., невідомий автор зауважив з приводу залучених до них козацьких полків:

Войска сии, быв всегда в своих мундирах, имели тогда новые, которые состояли все одинакие: из черкески синяго сукна с вылетами, и из куфайки и шаровар по полкам, тоже и шапки одной фигуры и вышины, но при том были по полкам, а амуничныя вещи все рядныя и одинакия²⁰.

В цьому трактаті є й інший ексклюзивний опис зовнішнього вигляду козаків. Невідомий автор виклав реформу гетьмана Івана Самойловича 1679 р.: ним було створено шість «полевых, Сердюцких, т. е., непрременных пехотных» полків. Із забезпечення:

жалованья положено им было по три рубля на человека в год, а старшинам по чину каждого, и мундир на два года, состоящий из куртки или камзола с рукавами красной мальвы бумажной, набитый часто баволною и выстеганный частыми полосами, и из шаровар суконных голурых, а вместо плащей из одного Турецкаго дуломана белаго сукна, называвшагось габою, с воротником по пояс²¹.

Враховуючі «технологію» історіописання доби створення «Истории Русов», стиль діяльності малоросійських «антикварієв», до робіт яких залучалося майже одне й теж саме коло джерел, і, відповідно, тексти яких містили більш-менш однакову інформацію (яскравим прикладом чого є якраз сюжет про козацьку уніформу зразка 1763 р.), ці унікальні свідчення відразу викликають певну підозрілість, саме через свою унікальність. Характерно, що на відомості з «Истории Русов» стосовно козацького однострою не посилалися інші автори кінця XVIII – першої половини XIX ст.²².

Одним із найавторитетніших та наймасовіших для читача XIX ст. джерел знань про минуле Лівобережної України можна назвати «Историю Малой России» Д. М. Бантиша-Каменського. Однак видання 1822 р. не містило жодних текстових чи візуальних зображень гетьманських козаків²³, рівно як і запорожців, яким було присвячено окрему главу. Втім, ця версія тексту «Истории Малой России» взагалі являє собою лише хроніку політичних діянь. Друге видання (1830 р.) відзначалося значними текстуальними змінами²⁴. Автор здійснив певний «антропологічний поворот» у тексті – цей варіант твору вже містив сюжети, спеціально присвячені звичаям, одягу, традиціям та культурі українського населення. Загалом зовнішній вигляд людності дозволяє уявити опис одягу, наведений на основі творів О. Ф. Шафонського та О. І. Рігельмана та сюжет щодо зачісок²⁵.

Д. М. Бантиш-Каменський навів і відомості безпосередньо щодо зовнішнього вигляду козаків, станом на середину XVIII ст. Так, у жолдацькій роті «носили мундир Козацкий: верхний темносиний с красными отворотами и красное полукафтаны»²⁶. Весь козацький загаль же мав інший одяг

До 1763 года выборные Козаки не во всех полках имели одинакий мундир, но в сем году Гетман Граф Разумовский определил, чтобы оный везде был одного цвета и покроя: не длинный верхний суконный жупан (кафтан) темносиний с красными отворотами и такими-ж обшлагами, а по краям на полях и внизу у красного сукна узенькая опушка; полукафтаны белое суконные и штаны белые-же суконные Польские. Жупан и полукафтаны были длиною по колена; кушак красный стамедовый; шапка Польская низкая, разноцветная в каждом полку, с черным овчинным околышем; плащи синие; ружья и сабли Гусарския; пики и седла Козацкия. Многие из Генеральных Старшин, подражая Гетману, носили немецкие мундиры того ж цвета: кафтан синий с красными круглыми обшлагами, с желтыми на стороне и на обеих полах пуговицами, с красным воротником; камзол и нижнее платье белаго сукна; шпагу конную офицерскую²⁷.

У цьому описі неважко побачити пряме запозичення з «Описания» О. Ф. Шафонського, хоча у даному випадку Д. М. Бантиш-Каменський не став посилатися на джерело.

Друге видання «Истории Малой России» має спільні з рукописом «Черниговского наместничества топографического описания» О. Ф. Шафонського не тільки текстові фрагменти, а й візуальний ряд – серію зображень представників різних малоросійських верств. Щоправда, як зазначалося вище, М. Й. Судієнко через їхню розтиражованість на той час, відмовився від публікації їх у 1851 р. У поясненні до ілюстрацій, наведених у виданні, Д. М. Бантиш-Каменський зазначив, що ці 26 зображень було «почерпнуто из рукописи г. Ригельмана»²⁸. Вони показують:

1) Гетмана; 2) Полковника; 3) Малороссийскаго Шляхтича; 4) Сотника; 5) Канцеляриста; 6) выборнаго Козака; 7) Козака подпомощника; 8) Мещанина; 9) степнаго мужика; 10) Малороссийскую Госпожу в старинном наряде; 11) ея же, в другом наряде; 12) Шляхетную Госпожу в летней одежде; 13 и 14) Малороссийских Госпож пляшущих; 15я и 16) Шляхетных Госпож в зимнем наряде; 17) Шляхетную девицу; 18) Мещанку; 19) крестьянку в свите; 20) Мещанскую девушку; 21) крестьянку в одной плахте и запаске; 22) сельскую девушку в свите; 23) девушку без свиты; 24) Литовскаго крестьянина; 25) Литовскаго Малороссийскаго крестьянина и 26) Запорожца²⁹.

Отже, всі фігури соціально стратифіковані. У широкому розумінні козацького стану маємо 4 представника старшини та двох рядових козаків. Але, якщо орієнтуватися на «вузьке трактування» козаків як виключно воїнів, то маємо лише фігуру «выборнаго Козака»; підпомічник на зображенні не має жодних ознак войовничості. Цікаво, що жіночі фігури не відповідають за стратифікацією чоловічим – є представниці «Малороссийских госпож» та «шляхетных госпож» (за вбранням перша категорія більш заможна), міщанки, селянки та сільські дівчата. Схоже, намальовані козаки «мали» шукати собі пару саме серед міщанок та сільських дівчат.

Фігура виборного козака за своєю промальовкою повністю відповідає текстовому опису. У розфарбованих варіантах ілюстрацій використано також й зазначену у тексті колористику.

Д. М. Бантиш-Каменський видання з ілюстраціями здійснив у 1830 р., а зазначене їх джерело – працю О. І. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России» – було створено у 1785–1786 рр. (надруковано 1847 р.). У передмові до тексту, описуючи структуру рукопису, О. Бодяньський зазначив, що наприкінці його містяться «26 изображений (помещенных в малом виде при Истории Малой России Г. Бантыша-Каменского, кроме последнего, а предпоследнее несколько изменено)»³⁰.

Безпосередньо у О. І. Рігельмана жодних описів зовнішнього вигляду козаків немає; присутній тільки невеликий сюжет, присвячений антропологічним якостям та вбранню малоросіян загалом³¹.

Самі малюнки, як зазначено, були використані Д. М. Бантиш-Каменським, але при цьому в публікації праці О. І. Рігельмана подано інші підписи до них:

1). Изображение Войска Запорожского и обеих сторон реки Днепра Гетмана, 2) ...Полковника Малороссийского полку, 3) ...достоинства Малороссийского Шляхетства, 4) Малороссийского Сотника, 5) Малороссийского Писаря..., 7) Малороссийского Козака, 8) Малороссийского казацкого подпомощника, т. е. Посполитаго Козака³².

Зараз у вітчизняній історіографії щодо даних гравюр як аксіома затвердилася думка про авторство Тимофія Калинського, який на додачу до інших своїх «титулів», перетворився, таким чином, ще й на художника³³. Очевидно, базується це переконання на неуважному прочитанні слів О. М. Бодяньського в «Историческом сведении об Александре Ивановиче Ригельмане». Видавець у цьому тексті, вміщеному наприкінці книги з «Летописным повествованием», зупинився на історії походження зображень:

к этой истории присоединено 27 изображений Малороссиян разных сословий... Изображения эти помещены были, в малом виде, в первой раз при Истории Малой России Г. Бантышем-Каменским, а в том виде, как они есть, встретил я еще в одном списке Записок о Малороссии, соч. Действит. Стат. Советником, Афанасием Шафонским, бывшим Генеральным Судьею (в Чернигове), и снятые на стекле, с отметкой, где какого цвету платье и под. тому, Тимофеем Калинским; то и другое принадлежит Библиотеке Харьковского Университета³⁴.

З цього ясно випливає, що Т. Калинський був лише автором однієї з копій. Тим більше, О. М. Бодяньський прямо пише про особу реального автора далі:

изображения Малороссиян сделаны были, по рассказам сына его [А. И. Ригельмана], одним Малороссиянином, содержавшимся, за какия-то проступки, в крепости Св. Дмитрия, бывшего из одного соседняго села с помещьем сочинителя, и происходившим притом из духовного звания³⁵.

Виходячи з обставин біографії автора «Летописного повествования», дата створення гравюр визначається 1774–1782 рр. На сюжет із походженням гравюр та приписуванням їхнього авторства Т. Калинському вже звертав увагу В. Полторака³⁶. Однак, схоже, його зауваги залишилися майже непоміченими у вітчизняній історіографії³⁷.

У двох виданнях – Д. М. Бантиша-Каменського та О. І. Рігельмана – деякі із зображень відрізняються деталями, однак докорінно змінено лише запорожця. Втім, всі фігури у «варіанті Бантиша-Каменського» зображено у більш архаїчній манері за рігельманівських.

«Гравюри Калинського» можна зустріти ще раз у виданнях першої половини ХІХ ст.³⁸. У 1841 р. вийшло друком «Историческое описание одежды и вооружения Российских войск» за редакції Александра Вісковатова. Цей твір є спеціальною уніформологічною працею. Втім, невідомо, наскільки він вплинув на сучасні йому широкі уявлення щодо козацької зовнішності. Як відзначає А. Нікітін, через свою високу ціну (перша частина із семи зошитів коштувала 21-28 руб. сріблом), це видання на момент публікації не отримало поширення³⁹.

У другій частині твору, у розділі присвяченому уніформі російського війська в період правління Петра І, автор подав й опис козацького вбрання. Вважаю його дуже показовим відразу з декількох нюансів, тож, незважаючи на розлогість, наводжу повністю:

Гораздо малосложнее, проще и регулярнее была одежда *казаков Малороссийских*, которые, находясь долгое время в теснейших сношениях с Поляками, весьма многое от них заимствовали. Так, наприм., сохранившиеся донныне рисунки того времени представляют *регистроваго или выборнаго* казака, т. е. имевшаго одежду, оружие и лошадь собственныя, – в коротком синем *жупане*, или кафтане, с отвороченным воротом, обшлагами и поясом, или кушаком, красного цвета; в белых, широких *шириварах*, в черных чоботах, или сапогах, и в низкой, мехом опушенной, красной шапке. Через левое плечо надет у него черный ремень, с привешенною к нему, небольшою, патронною сумою; а оружие его составляют сабля и ручница, или ружье... *Казак-подпомощник*, т. е. снаряжавшийся всем от нескольких дворов, – одет в длинную, белаго цвета, подпоясанную свиту, и, сверх нея, в желтоватый *контуш* с зеленою обшивкою; на ногах его черные сапоги, на голове белая, круглая шапка, а оружие то же, что и у казака *регистроваго*... – *Сотник* в жупане, подобном показанному у *выборнаго* казака, только большей длины; в красных сапогах и в красной шапке, с меховою опушкою и золотыми шнурками, подпоясан богатым кушаком и вооружен саблею... – *Полковник*, – также с саблею при бедре, в длинном, атласном контуше, сверх котораго накинута шуба с *вылетами*, или откидными рукавами, – имеет, на ногах, красные сапоги, на голове синюю, с меховым околышем шапку, украшенную золотыми шнурками и кистью, а в руке знак начальническаго достоинства – *пернач*, или пернат...⁴⁰

Зроблене автором у кінці цього опису посилання вказувало, що «сведения сей частию заимствованы из *Истории Малой России*, соч. Д. Н. Бантышем-Каменским..., а частию из других манускриптных материалов»⁴¹.

Даний опис та ілюстрації до нього привертають увагу відразу декількома моментами. По-перше, А. В. Вісковатов тут каже про «рисунки того времени» – тобто першої чверті ХVІІІ ст. – зміщуючи таким чином мінімум на півсотні років назад їх реальне датування.

Гравюра: Кривош и Липинин.

Рисованъ по картѣ Аврамова.

*Малороссійскіе казаки въ началѣ XVIII столѣтія,
ПОЛКОВНИКЪ.*

Гравюра: Кривош и Липинин.

Рисованъ по картѣ Демидовскаго.

*Малороссійскіе казаки въ началѣ XVIII столѣтія,
СОУБОРНИКЪ.*

Гравюра: Ермолов и Лавров, 1804.

Рисунки по описанию Мухоморова.

*« Малороссийскіе казаки въ началѣ XVIII столѣтія,
КАЗАКЪ
регистрацій или выборный!»*

Гравюра: Ермолов и Лавров, 1804.

Рисунки по описанию Висковатова.

*« Малороссийскіе казаки въ началѣ XVIII столѣтія,
КАЗАКЪ ПОДПОМОЩНИКЪ.»*

Полковник, сотник, выборный козак та підпомічник з «Исторического описания одежды и вооружения российских войск» А. В. Висковатова (Висковатов А. В. Историческое описание одежды и вооружения Российских войск, составленное по Высочайшему

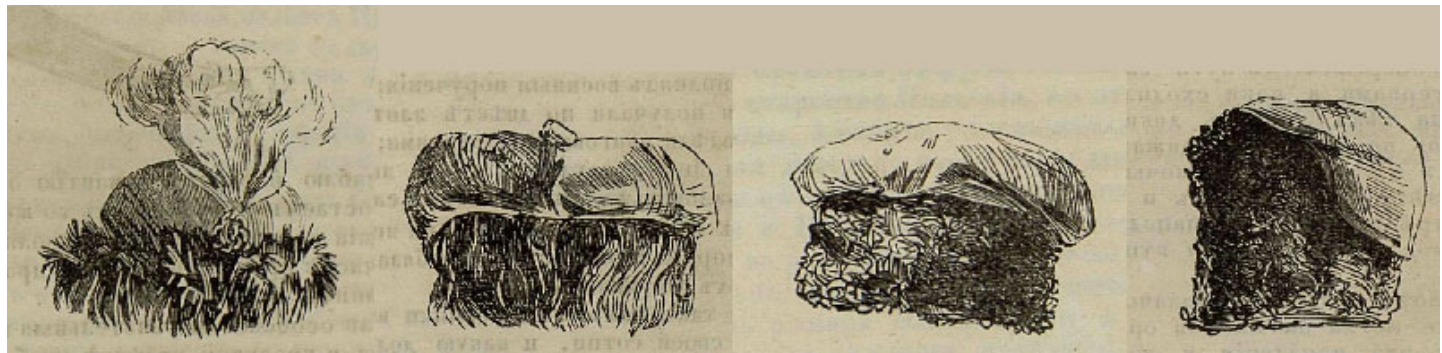
По-друге, на відміну від уніформи регулярних військ, для реконструкції якої автор послуговувався різними документальними джерелами, основою для складення опису лівобережних козаків стали модифіковані «гравюри Калинського». Це підкреслює майже монопольне значення цих зображень для формування уявлень про зовнішність українського козацтва. Наведений в «Историческом описании» вигляд козаків є фактично переказом зображеного на доданих до тексту гравюрах. Схоже на текст «Истории Малой России» автор хоча і посилався, але прямо не спирався, вдовольнившись роботою з ілюстраціями.

По-третє, нюанси написання малоросійських понять та їх трактувань видають необізнаність А. В. Вісковатова в історії українського козацтва. Найбільш цікавою та показовою є інтерпретація статусу підпомічників – незнання їх реального положення та приписування їм статусу виборних⁴². Ці плутані уявлення дуже наочно відобразилися в графіці, наведеній у виданні.

Зображення у творі А. В. Вісковатова зазнали змін, порівняно із «гравюрами Калинського». Фігура виборного козака⁴³ отримала дещо іншу позу, сам козак став стрункішим, атлетичнішим. На цьому, як і на інших зображеннях, додано ландшафтний фон. Зміни пози й деталей – переміщений патронташ, вкладає у руку шабля – мали очевидною метою кращу демонстрацію елементів екіпіровки та озброєння.

Цікавішими є зміни у прорисі підпомічника, хоча вони навіть менші, ніж у виборного. Ці зміни повністю впливають з інтерпретації А. В. Вісковатим становища підпомічників – перенесення на них статусу виборних. Тож, у тексті уніформолог презентував зображені на гравюрі з праці Д. М. Бантиша-Каменського деталі одягу підпомічника саме як уніформу. Походження такої інтерпретації викликає подив – у тексті «Истории Малой России», на який А. В. Вісковатов зробив посилання, є опис статусу підпомічників, на їх невоїнський побут прямо вказує і ціпок у руці, показаний на гравюрі. В «Историческом описании» ж, підпомічник, як у тексті, так і на малюнку, «отримав на озброєння» рушницю та шаблю. З інших змін помітно, що в два рази тоншим подано облямівку його шапки.

А. В. Вісковатов навів також фігури представників старшини – сотника та полковника. У них, порівняно із первісними зображеннями, змінено окремі деталі одягу та пози. Найбільш примітне: простоволосі у «варіанті Калинського» персонажі отримали шапки – на зразок тієї, що показана на виборному козаку. Тобто, таким чином наголошувалося на головному уборі як частині однострою. Крім цього, сотник «втратив» еполет.

Шапки гетьмана, полковника лівобережного козака та запорожця зі «Старини Малоросійської, Запорозької та Донської» М. Сементовського (1846). (Сементовский Н. Старина малороссийская, запорожская и донская. – СПб, 1846. – С. 6, 7, 41, 47).

Книга М. М. Сементовського «Старина малороссийская, запорожская и донская» мала трохи нетипову для свого часу концепцію⁴⁴. Це видання можна порівняти з сьгоднішніми науково-популярними ілюстрованими книгами, присвяченими різним арміям, і в першу чергу – їхній уніформі та озброєнню. На початку твору автор задекларував, що про діяння козаків розповідь можна знайти в історичних творах, у даному ж виданні увазі читача пропонувалися «устройство, военные и гражданские нравы, обычаи, обряды, семейную и общественную жизнь Малороссийских, Запорозьких и Донских казаков»⁴⁵. Текст «Старини» не є науковим навіть за стандартами того часу, в ньому відсутні посилання; загалом твір має компілятивний характер. Текстовий опис у книзі супроводжено малюнками – грубо зробленими прорисами.

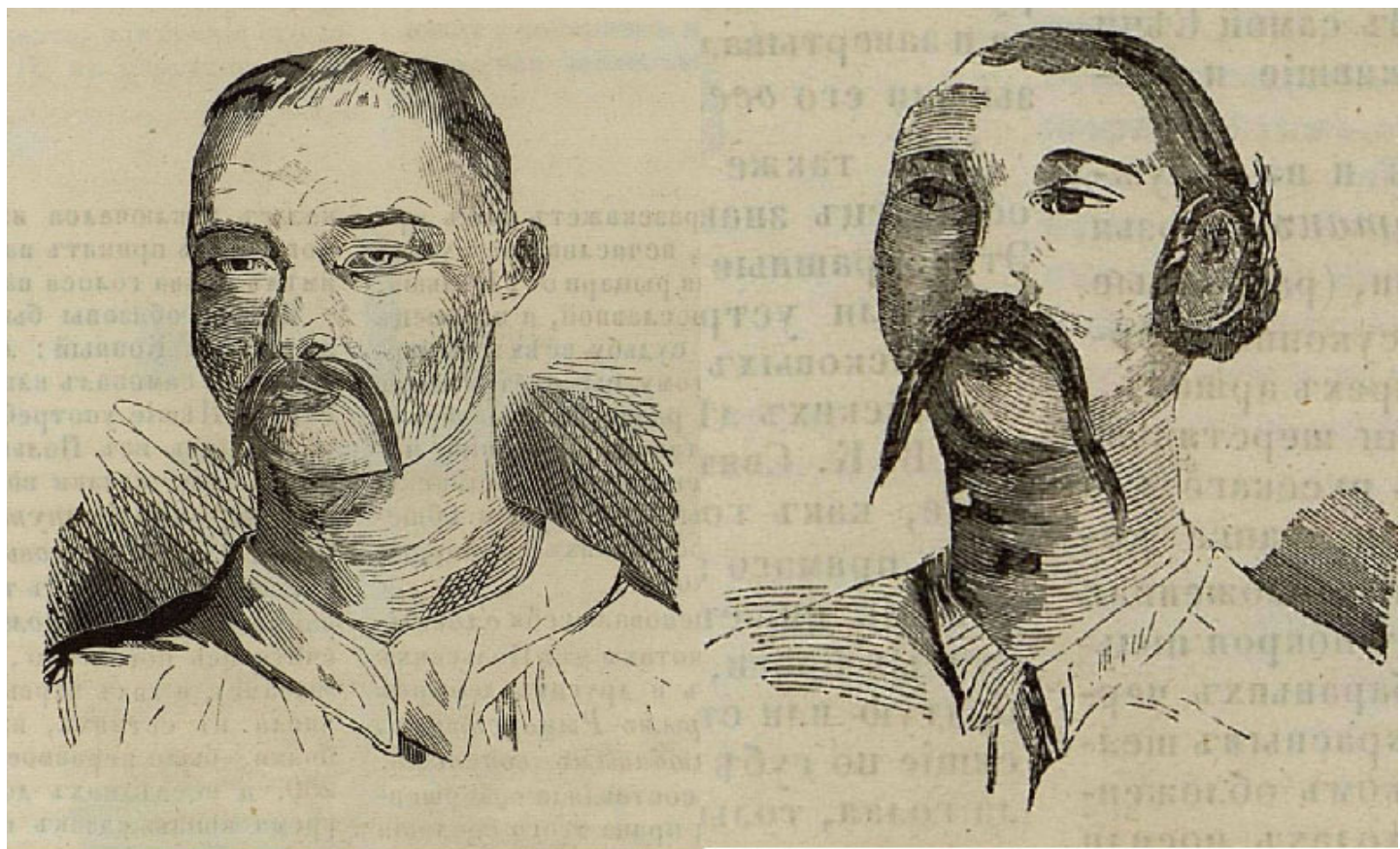
Привертає увагу та обставина, що М. М. Сементовський три козацьких утворення описує загалом як три гілки єдиного організму, не вказуючи на якусь значну різницю між донцями та українськими козаками. Змальовуючи спорядження козаків Гетьманщини, автор, без прив'язки до періоду, зазначав:

Казаки обязаны были иметь собственную амуницию. Конный: лошадь добрую, спис, (копье), самопал или мушкет, пистолы и саблю. Пешие употребляли кинжалы; оружие получалось из Польши, Турции и Швеции. Служившие казаки вписывались в список *регистр* или *компуты*, а назывались *выборными* или *регистровыми*. Бедные были снаряжены от своих товарищей и принимали наименование *подпомощников*⁴⁶.

Відразу впадає в очі та ж похибка у визначенні статусу підпомічників, що і в творі А. Вісковатова. Далі подавався опис козацького однострою:

Одежда казаков в первое время была самая простая, Гетманцы не любили наряжаться когда выступали на войну: шапка довольно низкая из овечьего меха с суконным верхом, свита или *кобеняк* (верхняя одежда) грубого серого сукна, кафтан синяго сукна, пояс шерстяной красный, за поясом нож и маленькая трубка, шальвары портяния и суконная, *юхтовы чоботы* (сапоги из юфти); летом, во время жаров, все это сбрасывалось в обоз, казак оставался на коне в рубахе и шальварах. Одежда праздничная была не много чем щеголеватее походной. Малороссияне подбывали голову не много выше ушей и подстригали волосы в кружок, усы носили огромные, не редко заходившие за уши⁴⁷.

Цей текст проілюстровано зображенням відповідної шапки та зачіски.

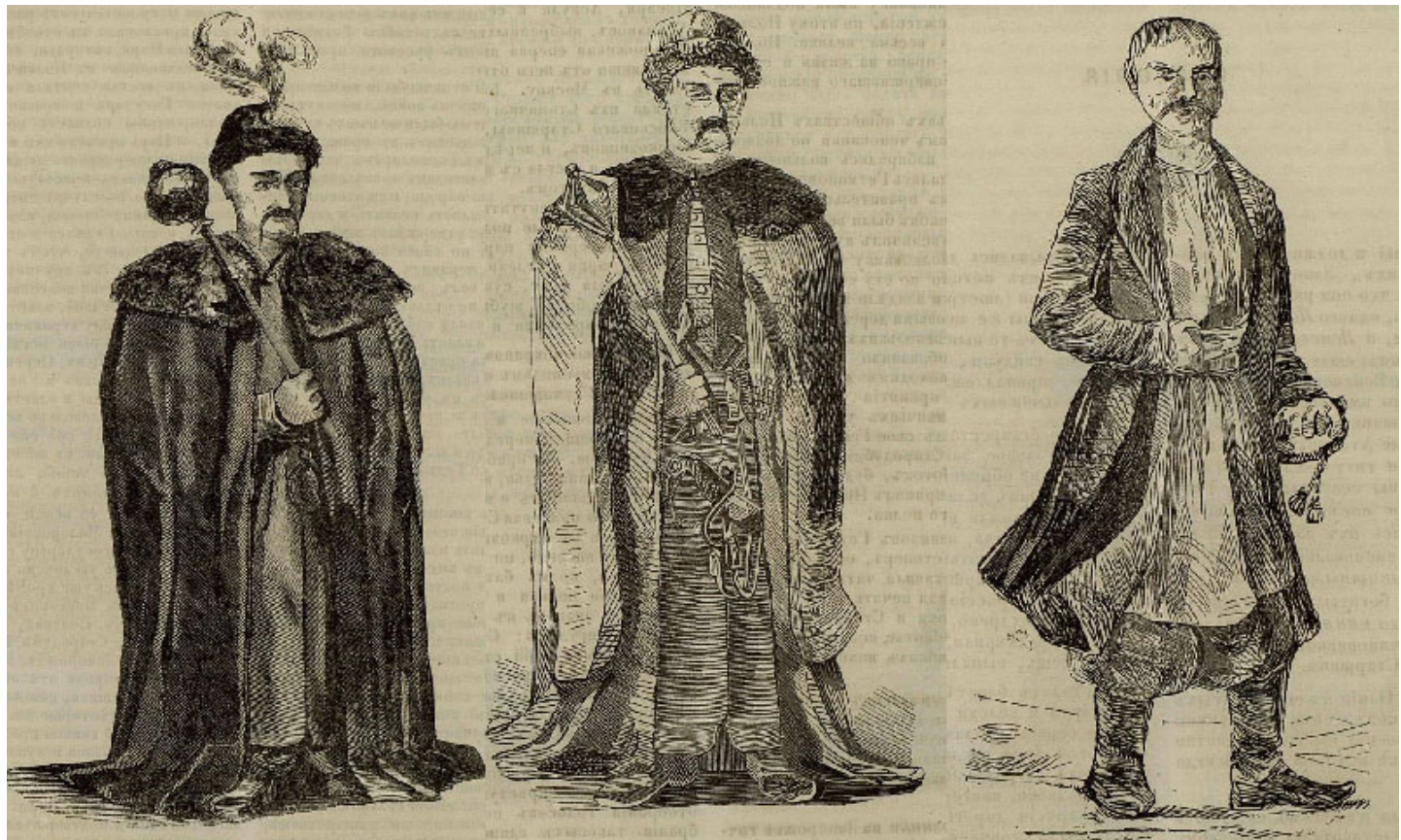

Зачіски лівобережного козака та запорожця зі «Старини Малоросийской, Запорожской и Донской» М. Сементовського (1846).
(Сементовский Н. Старина малороссийская, запорожская и донская. – СПб, 1846. – С. 6, 8.).

М. М. Сементовський коротко торкнувся й історії сердюків та жолдаків, навівши опис останніх:

Одежда их состояла из верхняго кафтана синяго сукна, с красным откидным воротником и такими же обшлагами, подкафтанья краснаго также суконнаго, шальвар яркаго цвета по большей части светло-зеленых или оранжевых и черной высокой меховой шапки с красным верхом. Когда жолдак стоял на чатах, т. е. в карауле, то имел при себе келеп, – бердыш – аллебарда состоящая из топора и молота – иногда копье а иногда обнаженную саблю⁴⁸.

Враховуючи творчий метод М. М. Сементовського, про що мова піде трохи нижче, найбільш вірогідним джерелом відомостей про жолдацький однострій слід вважати авторську уяву.

Гетьман, полковник, сотник (або підпанок?) зі «Старини Малоросийской, Запорожской и Донской» М. М. Сементовського (1846).
(Сементовский Н. Старина малороссийская, запорожская и донская. – СПб, 1846. – С. 21, 45, 49).

Далі автор подав відомості про реформу обмундирування у 1763 р., тут він вже не відходив від канону:

В 1763 году, последний из Гетманов граф Разумовский установил, чтобы казаки во всех полках носили одинаковую одежду. Не длинный верхний суконный жупан (кафтан) темносиний с красными отворотами и такими же обшлагами, а по краям на полях внизу у краснаго сукна узенькая опушка; полукафтанье белое суконное и шальвары белые также суконные; кушак (пояс) красный стамедовый; шапка польская низкая, разноцветная в каждом полку, с черным овчинным околышем⁴⁹.

Якщо ці свідчення стосувалися всієї маси козацтва, то наступні розділи автор присвятив окремо старшині – описуючі функції, порядок і традиції обрання і т.д. Окремо він зупинявся на уніформологічному аспекті. Свідчення тут, знову-таки, подано унікальні. Зокрема:

Старинное торжественное одяние Гетманов, до Богдана Хмельницкаго, состояло из польскаго кафтана, вышитаго на груди золотыми снурками, шапки собольей с суконным верхом, сшитой по казачьему образцу; кушак шелковый, сапоги сапьянцы красные (сафьянные), штаны саетовы блакитни, (суконные синие шальвары с золотыми лампасами). Сабля и кинжалы за поясом составляли всегдашнее вооружение предводителей казаков. Зимой, польскаго покроя шубы лисьи и собольи.

На войне Гетманы употребляли шлемы, панцыри и латы и в таком военном вооружении были весьма сходны с польскими рыцарями, древних времен⁵⁰.

Щодо генеральних старшин М. М. Сементовський зазначив: «особенных регалий они не имели; одежда их была сходная с одеждою Полковников»⁵¹. Одяг останніх складався

из лисьей или соболиной шубы, с разрезными рукавами, покрытой бархатом или парчею, обложеной золотыми снурками и украшенной кистями. Жупаны разных материй, большею частию весьма ярких цветов; они шились нередко также с разрезными рукавами, которые застегивались золотыми круглыми пуговицами, часто осыпанными бирюзою, жемчугом и даже алмазами; Верхние и нижние каптаны (кафтаны) польского покроя, зимние шились из сукна, летние из тафты и атласа; шальвары также чрезвычайно ярких цветов и разных материй, шапки круглыя без пера, опушенные соболями, с верхомъ бархатным и на середине золотая пуговица с драгоценным камнем. Поясы шелковые чрезвычайно дорогие, нередко кожаные, совершенно покрытые серебрянными с чернью или чисто золотыми бляхами, усыпанными камнями, поясы, как и всю вообще одежду Полковники получали в подарок от Гетманов, Польских Королей, Царей Московских, Турецких Султанов и Крымских Ханов. Сапоги всегда красного крымского сафьяна с серебряными подковами, вышитые серебром, золотом и шелками. Наряд Запорожских Полковников состоял из верхнего кафтана, большею частию синяго тонкаго сукна, нижнего шелковаго яркаго цвета, шальвары бумажныя, нередко бархатныя, пояс дорогой, сабля турецкая, сапоги красные, шапки средней величины, зимою шубы дорога. Донские Станичные Атаманы носили подобное же одеяние⁵².

Опис, знову-таки, унікальний і, відповідно, знову сумнівний за походженням та достовірністю. Його супроводжено грубим прорисом фігури полковника, окремо подано зображення шапки. Полковий обозний мав повністю подібне до полковничого вбрання⁵³. З поміж адміністрації, на думку М. М. Сементовського, виділявся вбранням писар:

одежда его была верхняя кафтан щегольской, с разрезными рукавами, нижний бумажной или шерстяной материи, пояс шелковый дорогой, обложенный золотою бахрамою с кистями, шальвары ярких цветов, шубы дорога, впрочем без особенных украшений⁵⁴.

Сотники мали наступний вигляд:

Одежда их состояла из кафтана шелковой или шерстяной материи, чаще из польского сукна, шальвары летом бумажной материи зимою тонкаго сукна; щегольской пояс и шапка с бархатным верхом, опушенная мехом. Он имел всегда при себе саблю⁵⁵.

Опис сотницького вбрання також супроводжувався зображенням. У цій грубо промальованій фігурі, втім, як і в інших, особливо жіночих, фігурах зі «Старины», вгадуються «родичі» персонажів з гравюр в «Истории Малой России». Опис персонажів з «гравюр Калинского» без зусиль впізнається і в вищенаведених текстових фрагментах, які фактично є просто переказом зображеного на гравюрах. Однак цікаво, що простоволосі персонажі у даній книзі, подібно до роботи А. В. Вісковатова, отримують шапки як один з елементів уніформи. На вигляді головних уборів окремо наголошено шляхом наведення їх зображень⁵⁶. Втім, трактування М. М. Сементовським статусу підпомічників натякає на залучення як джерела «Исторического описания одежды и вооружения Российских войск».

Як бачимо, загалом порівняно з іншими джерелами, М. М. Сементовський навів багато унікальних відомостей. Одночасно, автентичність їх сумнівна. Разом з тим, цікавою є їх оцінка сучасними істориками. З приводу «Старины» Є. Славутич зауважив:

Великою інформативністю відзначається... псевдонаукова ілюстрована праця ...М. Сементовського... Автор детально розглянув похідні та святкові строї запорозького та козацького військ. Особливо цінними представляються дані про ношу вояків в батальних та різних кліматичних умовах, форму обмундирування та озброєння караульних команд, особливості носіння зброї та амуніції, детальні описи і зображення одягу козацької верхівки... Можливо, досліднику до рук потрапили рідкісні офіційні документи з приватних колекцій, а також – автентичні козацькі речі. Проте автор допустив кілька суттєвих помилок, бо не достатньо критично... підійшов до використаного кола джерел⁵⁷.

Така віра у джерела та сумління їхніх авторів гідна подиву. Простеживши «творчий метод» М. М. Сементовського⁵⁸, логічним було б відмовитися від використання його тексту як джерела, принаймні джерела з історії козацького однострою. Натомість робиться спроба «легітимізації» його відомостей, через припущення про «рідкісні офіційні документи» та «автентичні козацькі речі». У даному випадку ситуація не відрізняється від справи з «Историей Русов» і сприйняття описів однострою звідти. Загалом же, найбільш яскраво у сучасній історіографії подібне ставлення до «унікальних джерел» показав О. Толочко у дослідженні про «Историю Российскую» В. Татищева⁵⁹.

Отже, у «науковому» дискурсі кінця XVIII – першої половини XIX ст. презентувалася зовнішність лівобережних козаків лише в останній період їх функціонування як військової спільноти. Циркулював фактично один і той самий опис козацького зовнішнього вигляду – опис однострою за реформою 1763 р., який було зроблено ще безпосередньо її сучасниками. Поширеність його свідчить або про прямі запозичення авторів один в одного, або ж про доступ «антикваріїв» до регламентуючого документу. Даному опису повністю відповідає зображення виборного козака та підпомічника з «гравюр Калинского». Ці зображення та текст були (й досі є) загалом унікальним джерелом щодо презентації зовнішності козаків Гетьманщини. Показовими є як спроби розповсюдження презентованого гравюрами образу на все XVIII ст., так і те, що саме цей комплект гравюр ставав в окремих випадках джерелом для текстового опису. Одночасно, унікальні описи одностроїв з «Истории Русов» та праці М. М. Сементовського є сумнівними щодо свого походження та відповідності реаліям. Тексти А. В. Вісковатова та М. М. Сементовського також дуже наочно демонструють прийоми фабрикації уявлень про візуальну презентацію козаків.

1. Вяземский П. А. Воспоминание о 1812 годе // П. А. Вяземский / Вяземский П. А. Стихотворения. Воспоминания. Записные книжки. – М.: Правда, 1988. – С. 286.
2. Вяземский П. А. Воспоминание о 1812 годе // П. А. Вяземский / Вяземский П. А. Стихотворения. Воспоминания. Записные книжки. – М.: Правда, 1988. – С. 289.
3. Вяземский П. А. Воспоминание о 1812 годе // П. А. Вяземский / Вяземский П. А. Стихотворения. Воспоминания. Записные книжки. – М.: Правда, 1988. – С. 289–290.
4. Славутич Є. В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження: автореф. ... дис. канд. іст. наук 07.00.06. / Є. В. Славутич. – К., 2008. – 24 с. Зі статей в першу чергу див. Славутич Є. До історії козацького мундира в Гетьманщині / Є. Славутич // Військово-історичний альманах. – 2009. – Ч. 2 (19). – С. 69–103; Славутич Є. До історії козацького мундира в Гетьманщині / Є. Славутич // Військово-історичний альманах. – 2010. – Ч. 1 (20). – С. 72–87.
5. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. / О. Сокирко. – К.: Темпора, 2006. – С. 202–223.
6. Див. його малюнки у публікації Васильев Л. Битва под Берестечком. 1651. Реестровые казаки войска Богдана Хмельницкого / Л. Васильев, И. Дзысь // Цейхгауз. – 1998 – №8. – С. 2–6.
7. Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII – поч. XVIII ст. / С. Шаменков. – К.: Темпора, 2010 – 146 с.; Шаменков С. Поясний одяг в гардеробі населення українських земель та в костюмі козацтва кінця XVI першої половини XVII ст. / С. Шаменков // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. – С. 198–202; Шаменков С. И. К вопросу о сортах и цвете сукон в костюме украинского казачества (конец XVI–XVII вв.) / С. И. Шаменков // История военного дела: исследования и источники. – 2013. – Т. IV. – С. 56–85. // [Электронный ресурс] http://www.milhist.info/2013/05/27/shamenkov_4; Шаменков С. Необычный способ ношения головных уборов в Восточной Европе в конце 16-го – первой пол.17 века. Ч. I-II / С. Шаменков //

- <http://xviic.blogspot.com/2012/07/blog-post.html>; <http://xviic.blogspot.com/2013/03/blog-post.html>; С. Шаменков Реестровые казаки Богдана Хмельницкого / С. Шаменков // Старый цейхгауз. – 2011. – №40–41. – С. 8–16.
8. Тынченко Я. Слободские казацкие полки и их переформирование в гусарские / Я. Тынченко, С. Шаменков // Старый цейхгауз. – 2016. – №1. – С. 4–12.
  9. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. – Львів: Світ, 1990 – Т. 1. – С. 156–163.
  10. Ковалець Т. Сермяги як елемент козацької «барви»: до проблеми верхнього одягу запорожців у першій половині XVII ст. / Т. Ковалець // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2013. – Вип. 22. – Ч. 2. – С. 109–113.
  11. [Безбородько А. А.] Изъявление настоящего образа правления Малыя России / А. А. Безбородько // Рубан В. Г. Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год [...]. – СПб: Печатано при Артиллерийском и Инженерном Шляхетном Кадетском Корпусе у Содержателя Типографии Х. Ф. Клена, 1777. – с. XVII–XVIII.
  12. [Максимович Л. М.] Новый и полный географический словарь Российского государства [...] / Л. М. Максимович. – СПб: в университетской типографии, у Н. Новикова, 1788. – Ч. III: Л–Н. – С. 154.
  13. [Судиенко М.] Предисловие / М. Судиенко // Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. – К.: В университетской типографии, 1851. – С. VI.
  14. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. – К.: В университетской типографии, 1851. – Ч. I. – С. 66.
  15. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. – К.: В университетской типографии, 1851. – Ч. I. – С. 68.
  16. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. – К.: В университетской типографии, 1851. – Ч. I. – С. 68–69.
  17. Див. Шаталов Д. Уявлення про козацтво. Українське козацтво у суспільній думці другої половини XVIII – першої половини XIX ст. – Дніпро: Домінанта Прінт, 2017. – С. 76–78.
  18. Георги И-Г. Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей / И-Г. Георги. – СПб: при Императорской Академии Наук, 1799. – Часть четвертая. О народах монгольских, об армянах, грузинах, индийцах, поляках и владычествующих россиянах с описанием всех именованных казаков, также история о Малой России и купно о Курляндии и Литве. – С. 333.
  19. Георги И-Г. Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей / И-Г. Георги. – СПб: при Императорской Академии Наук, 1799. – Часть четвертая. О народах монгольских, об армянах, грузинах, индийцах, поляках и владычествующих россиянах с описанием всех именованных казаков, также история о Малой России и купно о Курляндии и Литве. – С. 334.
  20. [Кониский Г.] История Русов, или Малой России / Г. Кониский. – М.: в университетской типографии, 1846. – С. 244.
  21. [Кониский Г.] История Русов, или Малой России / Г. Кониский. – М.: в университетской типографии, 1846. – С. 179.
  22. Однак, спроба перевірити свідчення автора «Истории Русов» щодо козацьких мундирів через співставлення з роботами сучасних істориків дала доволі неочікуваний результат. Так, стосовно реформи 1744 р. в авторефераті дисертації Є. Славутича йдеться:
у 1744 р. з нагоди приїзду в Україну імператриці Єлизавети Петрівни усім виборним козакам приписано новий одяг, який зберігався практично без змін протягом наступних 20-ти років. Замість ярмолука або верхнього жупана козаки всіх полків тепер мали блакитну суконну черкеску, яка перебрала у жупана функцію основного мундирного одягу. Розрізнялися полки, як і раніше, кольором і «прибором» шапок, шароварів й каптанів та амуніцією. В окремих полках уряди упровадили особливий мундир і для козаків-«підпомічників». Головною їх відзнакою слугувала «кругла» шапка з широкою смушковою околицею (Славутич Є. В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження: автореф. ... к.і.н. спец 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Є. В. Славутич. – Київ, 2008. – С. 15; див також Славутич Є. До історії козацького мундира в Гетьманщині / Є. Славутич // Військово-історичний альманах. – 2009. – Ч. 2 (19). – С. 88.).
Як бачимо, тут просто перефразовано «Историю Русов». Аналогічно і з сердюцьким одностроєм часів гетьмана І. Самойловича: «сердюки мали за мундир світло-червоні стьобані каптани, білі турецькі плащі-дулами та блакитні шаровари» (С. 14). При цьому Є Славутич свідомий, що «праця писалася не як науковий, а скоріше – публіцистичний твір, чимало фактів якого є далекими від історичної дійсності і потребують перевірки». Однак, від унікальних свідчень відмовитися дуже важко, тож далі йде наступна заувага: «можливо автор «Історії» користувався оригінальним джерелом з описом вбрання, а то й автентичними речами» (Славутич Є. В. Українська військова уніформологія: історіографічний аспект // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. – Ч. 10: у 2-х Част. – К., 2003. – Ч. I. – С. 348).
Відомості з «Истории Русов», схоже, мають чарівливий вплив на всіх сучасних дослідників. Бо саме на основі них описав сердюцький одяг О. Сокирко. Історик теж зазначив сумнівність походження джерела, однак, на його думку, опис сердюків у трактаті є цілком вірогідним – оскільки через свою унікальність він явно не був запозиченим із погляду на уніформу гетьманців або російських вояків, а згадуються у ньому загалом відомі й за іншими джерелами предмети. Крім того, «можна припустити що автор... користувався оригінальним джерелом з описом вбрання, а то й справжніми речами» (Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. / О. Сокирко. – К.: Темпора, 2006. – С. 203–205).
Піддався магії унікальних свідчень з «Истории Русов» і С. Шаменков. Він запропонував реконструкцію образу сердюка у червоному стьобаному каптані знову ж-таки на основі саме цього джерела (Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII – поч. XVIII ст. / С. Шаменков. – К.: Темпора, 2010 – С. 79).
Отже, замість верифікації унікальних свідчень неоднозначного за походженням джерела, у сучасній українській історіографії ми, натомість, бачимо повну «легалізацію» їх, здійснену за допомогою не надто переконливих логічних конструкцій.
  23. З ілюстрацій у виданні наявні тільки 4 портрети гетьманів
  24. Див. Атаманенко А. Є. «История Малой России» Д. М. Бантыш-Каменського: порівняльний аналіз першого та другого видань // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. На пошану проф. М. П. Ковальського. – Д.: Промінь, 1997. – Вип. 1. – С. 407-412.
  25. Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – М.: в типографии Семена Селивановского, 1830. – Ч. 3. – С. 217–220.
  26. Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – М.: в типографии Семена Селивановского, 1830. – Ч. 3. – С. 234.
  27. Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – М.: в типографии Семена Селивановского, 1830. – Ч. 3. – С. 235. На жаль, автор не зазначив у тексті джерела даного опису.
  28. Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – М.: в типографии Семена Селивановского, 1830. – Ч. 3. – С. 99. – прим. 3. Втім, невідомо чи так це було в реальності, оскільки гравюри у А. І. Рігельмана та у Д. Н. Бантыша-Каменського мають добре помітні відмінності, одночасно текстовий опис, запозичений з праці А. Ф. Шафонського залишає ймовірність що саме його праця стала й джерелом зображень.
  29. Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – М.: в типографии Семена Селивановского, 1830. – Ч. 3. – С. 99–100. – прим. 3.
  30. Бодянский О. Предисловие / О. Бодянский // Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают... – М.: В университетской типографии, 1847. – С. IV.
  31. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают... – М.: В университетской типографии, 1847. – Ч. IV. – С. 86–87.

32. Інші підписи: «6) Малороссийскаго Мещанина, 9) Малороссийскаго мужика, 10) Литовскаго мужика, 11) Литовскаго мужика, 12) степенной Малороссийской Госпожи, 13) знатной Малороссийской Госпожи, 14) [женщины] Малороссийскаго шляхетскаго Достоинства, 15) шляхетной Малороссийской Госпожи, 16) [женщины] именитаго Малороссийскаго Достоинства, 17) пляшущих Госпож, 18) девицы Малороссийскаго Шляхетскаго достоинства, 19) Малороссийской Мещанки, 20) Девки Малороссийскаго Мещанскаго достоинства, 21) Малороссийской мужички, 22) Малороссийской мужички, 23) девки сельской Малороссийской, 24) Малороссийской мужички или сельской Девки, 25) Запорожскаго Козака, 26) Запорожских Козаков».
33. Ось деякі приклади: Буцак С. Творчі почерки давніх авторів картин давніх авторів народних картин типу «Козак Мамай» / С. Буцак // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. – К., 2010. – Вип. 17. – С. 271–276; Вирський Д. С. Калинський Тимофій Васильович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: В-во «Наукова думка», 2007. – 528 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kalynsky_T; Ковалевська О. Зображення козаків з Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського: походження, історія зберігання та побутування / О. Ковалевська // Чорноморська минувшина. – 2013. – Вип. 8. – С. 69–75; Репринцева В. Т. В. Калининский и его собрание рукописных копий исторических документов и книг / В. Репринцева // Бібліотечний вісник. – 2013. – № 3. – С. 52; Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII – XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження / Д. Тоїчкін. – К.: Стило, 2007. – С. 218, 220. Цікаво було б дослідити, коли і завдяки кому в Калинському «знайшовся» талант художника. О. Оглоблін в своєму нарисі ще «не знав» про нього (див. Оглоблін О. Люди старої України / О. Оглоблін. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. – С. 33–48.), у передмові до україномовного видання праці Рігельмана у 1993 р. П. Сас та М. Щербань вели мову про «невстановленого автора» малюнків. Загалом, історіографічна доля «художника» Т. Калинського є не унікальною для українських діячів XVIII – першої половини XIX ст. Подібною є, наприклад, «історична кар'єра» агронома В. Ломиковського (див. Журба О. І. Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном? / О. І. Журба // Січеславський альманах. – 2006. – Вип. 2. – С. 53–58.).
34. Бодянский О. Историческое сведение об Александре Ивановиче Ригельмане / О. Бодянский // Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают... – М.: В университетской типографии, 1847. – С. V.
35. Бодянский О. Историческое сведение об Александре Ивановиче Ригельмане / О. Бодянский // Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают... – М.: В университетской типографии, 1847. – С. V–VI.
36. Полторак В. Невідомий автор ілюстративних матеріалів, доданих до «Літописної оповіді про Малу Росію...» та «Історії донських козаків...» О.І.Рігельмана / В. Полторак // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на Півдні України НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Одеса, 2006. – С. 20–23.
37. Що і стало приводом ще й моєї зупинки на цьому сюжеті.
38. Картини з фондів Чернігівського історичного музею, створені як копії даного комплексу гравюр, які зберігалися в Сокиринцях, засвідчують популярність, а, в одночас, і унікальність зображень. Див. Ковалевська О. Зображення козаків з Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського: походження, історія зберігання та побутування / О. Ковалевська // Чорноморська минувшина. – 2013. – Вип. 8. – С. 69–75. Відомий також ще один варіант даних гравюр, опублікований Д. Тоїчкіним як роботи Т. Калинського (с. 334, с. 351). Нажаль, загальне посилання на Інститут рукопису НБУ як на джерело зображень, не дозволяє нічого сказати про їх конкретне походження.
39. Никитин А. Л. К истории создания «Исторического описания одежды и вооружения российских войск (Историко-библиографический очерк) / А. Л. Никитин // Старый барабанщик. – 1995. – № 1. – С. 14.
40. Висковатов А. В. Историческое описание одежды и вооружения Российских войск, составленное по Высочайшему повелению / А. В. Висковатов – СПб.: Военная тип., 1842. – Ч. 2. – С. 80–82.
41. Приложение ко второй части Исторического описания одежды и вооружения Российских войск // Висковатов А. В. Историческое описание одежды и вооружения Российских войск, составленное по Высочайшему повелению / А. В. Висковатов – СПб.: Военная тип., 1842. – Ч. 2. – С. 22.
42. Цей сюжет є у праці Д. Н. Бантиша-Каменского, подані ж у А. В. Висковатова інтерпретації є зайвим доказом того, що на текст «Истории Малой России» він не спирався.
43. «казак регистровый или выборный»
44. Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская / Н. Сементовский. – СПб, 1846. – 64 с.
45. Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская / Н. Сементовский. – СПб, 1846. – С. 5.
46. Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская / Н. Сементовский. – СПб, 1846. – С. 5.
47. Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская / Н. Сементовский. – СПб, 1846. – С. 6.
48. Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская / Н. Сементовский. – СПб, 1846. – С. 18.
49. Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская / Н. Сементовский. – СПб, 1846. – С. 18.
50. Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская / Н. Сементовский. – СПб, 1846. – С. 25.
51. Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская / Н. Сементовский. – СПб, 1846. – С. 44.
52. Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская / Н. Сементовский. – СПб, 1846. – С. 47.
53. Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская / Н. Сементовский. – СПб, 1846. – С. 48.
54. Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская / Н. Сементовский. – СПб, 1846. – С. 48.
55. Сементовский Н. Старина Малороссийская, Запорожская и Донская / Н. Сементовский. – СПб, 1846. – С. 48–49.
56. Подавався також вигляд шапки донських атаманів
57. Славутич Є. Українська військова уніформологія: історіографічний аспект / Є. Славутич // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. зб. наук. праць. – Ч. 10: у 2-х Ч. – К, 2003. – Ч. I. – С. 349.
58. Цей метод, відносно іншого твору, глузуючи, описав у листі до М. І. Костомарова рідний брат даного автора, Костянтин Сементовський. Він повідомляв: "Брат Николай, столь борзо и неукротимо марающий бумагу, напечатал недавно "Путешествие по южному берегу Крыма", где он никогда не бывал. Не правда ли это очень мило? Книжка издана опрятно и даже красиво (за исключением опечаток, которые – необходимая принадлежность издания Николая); слог довольно плавный, иные места читаются даже с удовольствием, но по врожденной привычке автора пере- и привирает у него по местам вышли горы там, где в натуре, как уверили меня бывавшие в Крыму, легли долины, и найдете долины, где в натуре, наоборот, высются горы. Оттого в некоторых местах он ездил в коляске, тогда как на самом деле и на татарской лошадке с трудом пробираются там по крутизнам и стремнинам? C'est un peu trop, как говорят французы, неправда ли? Но смелым бог владеет!" (Сементовский К. Письмо к М. И. Костомарову от 8 апреля 1847 г. / К. Сементовский // Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 Т. – Київ: Наукова думка, 1990. – Т. 3. – С. 204.).
59. Толочко А. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – Москва: Новое литературное обозрение; Киев: Критика, 2005. – 544 с.